

Professor Gustav Björkstrand
Anders Chydenius-seminarium i Sveriges riksdagsbibliotek
Stockholm 26.11.2003

ÖPPENHET OCH FRIHET

För nya innovationer är det av största betydelse att man kan skapa miljöer med många kreativa impulser och tillräcklig kritisk massa. Detta betonas starkt i centrala dokument rörande forskning och innovation på europeisk, nordisk och nationell nivå. Hur var det då möjligt att en person som Anders Chydenius kunde bli en ledande politiker, samhällsfilosof och teolog, vars idéer och tankar om det välsignade ordet frihet på livets snart sagt alla områden alltfört ter sig angelägna och viktiga inte bara inom den europeiska gemenskapen utan också i ett globalt perspektiv.

Anders Chydenius föddes och tillbringade sina första år i rikets yttersta utkanter, Sotkamo och Kuusamo, i det nordöstra Finlands ödemarksbygder, nära den ryska gränsen. Det var på 1720- och 1730-talen, strax efter det stora nordiska kriget, en period som i Finland kallas Stora ofreden på grund av att landet var besatt och härjades av de ryska trupperna. De yttre förhållandena var också efter fredsslutet 1721 ytterst karga och ogästvänliga. Någon ordnad undervisning i form av skolgång var det inte tal om. Det var fadern som tog hand om sönernas fostran från deras tidigaste år. Det utmärkande för undervisningen var att han inte ville belasta minnet hos dem, utan framför allt lära dem att tänka och att iaktta det som fanns omkring dem i naturen och miljön. Ett livligt experimenterande med mekaniska ting som vindsnurror och vattenhjul utgjorde en viktig del av sönernas fostran. Öppenhet, frihet, och en nära relation till bygdens liv och människor blev ett centralt arv från de tidigaste åren. Efter skolgång i Uleåborg och Torneå skrevs Anders Chydenius in som studerande vid Åbo Akademi som 16-åring. Studietiden i Åbo och Uppsala blev lång, över 8 år, men med långvariga avbrott på grund av sjukdom, informatorsuppgifter och vistelser hos fadern, som numera var kyrkoherde i Gamlakarleby.

När Chydenius kom som de österbottniska kapellanernas riksdagsman till riksdagen år 1765, hade han varit predikobiträde och kapellan i 12 år i Nedervetils nygrundade församling med omkring 40 gårdar och drygt 500 medlemmar. Hur han till en början uppfattades ger den flitige personhistorikern Peter Wieselgren ett frapperande exempel på när han i sin biografi över Göteborgsbiskopen Erik Lamberg beklagar sig över att Chydenius hade fräckheten att angripa Lamberg. Så här beskriver han Chydenius: ”En fattig tiggargosse uppbär socknar och sjunger latin för bondhustrurna, lär sig ett litet compendium i theologi och en liber memorialis i latin, blir Comminister med lika inkomster som en vaktmästare och väljes av sina likar till riksdagsman”.

I rask takt uppträder Chydenius under denna sin första riksdag 1765-66 som en debattör, tänkare och författare av rang. Här skriver han inte bara sina pamfletter rörande rätten till fri seglation och om orsakerna till emigrationen utan också de numera klassiska verken *Källan till Rikets Van-Magt* och *Den Nationnale vinsten*. Fram till oktober 1765 hade han producerat sex tryckfärdiga skrifter på sammanlagt 400 sidor. Även om han gjort ett visst förarbete under sina år som kapellan i Nedervetil var det en imponerande prestation. I sitt Herda-Qväde berättar han hur det var möjligt. ”Sysslan var mitt rätta tidsfördrif. När slöjde slammer och buller upphörde gaf midnattens lugn mig de roligaste arbetsstunder. Jag satt ofta och skrev

vid min pulpet, tills jag fick släcka mit ljus vid mitt arbete, då den nya dagen gjorde det onyttigt, och ibland stack den herrliga morgonsolen sjelf med sina eldfärgade strålar mig uti ögonen, sedan fåglarne i en nära liggande trädgård öfver en timmas tid spelt för dess ankomst.”

När man i dag tar del av Chydenius skrifter frapperas man av hans skarpa intellekt, hans flytande och ofta bitska penna och hans djupa förtrogenhet med hur det stod till med näringslivet utanför huvudstadsregionen och hur s.k. ”vanligt folk”, dvs. bönderna, tjänstefolket och kvinnorna hade det. Hans lösenord blev att, som han själv formulerar det, tala ”endast för det lilla men välsignade ordet frihet”. Precis som den ekonomiska liberalismens fader Adam Smith hävdade, betonade Chydenius att fri konkurrens gjorde näringslivet möjligast sunt och livskraftigt. Så blev Chydenius en kraftfull förespråkare för fri handel och företagsamhet, för yttrandefrihet, religionsfrihet och tjänstefolkets rättigheter. Just härigenom blev han en talesman för de perifera delarna av riket mot de maktbävande i rikets huvudstad, vilka enligt Chydenius inte beaktade deras rättigheter som bodde i regionerna.

Men fliten och det öppna kritiskt granskande sinne med vars hjälp han granskade sin omgivning räcker inte till som förklaring till hans nydanande insatser. En djupare analys visar att han också synnerligen effektivt utnyttjade de möjligheter han i Stockholm fick att snabbt läsa sig in i de viktigaste arbetena i samtiden av t.ex. Locke, Pufendorf, Montesquieu och Rousseau. När Chydenius sedan skred till verket för att driva sina reformer var han i allmänhet bättre informerad om inte bara samtida skrifter utan han hade också gjort sig förtrogen med ärendenas tidigare behandling, t.o.m. ända från medeltiden. Men framför allt var Chydenius en eklektiker, som snabbt fångade upp sådana tankegångar i samtiden som han fann vara i överensstämmelse med de erfarenheter han hade fått när han med öppet och kritiskt sinne iakttagit livet i sin närmiljö i den lilla kapellförsamlingen i Nedervetil och vid besöken i sin fars församling Gamlakarleby med en livlig handels- och sjöfartsprägel. Dessa erfarenheter stödde han sedan med de bästa argument han kunde finna i de historiska dokumenten och i samtida skrifter.

Den viktigaste insatsen vid riksdagen 1765-66 gjorde Chydenius otvivelaktigt för tryckfriheten och handlingars offentlighet. Här lades grunden för den offentlighetsprincip som alltfört utmärker de nordiska länderna och deras agerande inom EU och som har haft en kraftfull förespråkare inom unionen i Jakob Söderman. Jag antar att professor Birger Thölix kommer att beröra denna sida i Chydenius verksamhet, så jag skall inte kommentera den mer ingående. Låt mig bara konstatera att Chydenius gick tillväga i denna fråga just som jag ovan har angett. Han inledde med att från danska översätta en berättelse om ”Chinesiska skrif-friheten” – ett belägg för hur uppmärksamt Chydenius noterade allt som kunde vara till gagn för det han kämpade för. Han hänvisade till erfarenheterna från England och gick sedan i en bitande ton, ibland med förtäckt ironi, ibland med smickrande hövlighet in för att visa censurens godtycklighet och subjektivitet. Chydenius motiverar den intensiva kampen med att han genom Anders Nordencrantz texter hade kommit fram till att tryckfriheten var, som han uttrycker det, ”ögnastenen i et fritt Rike”.

Hur känslig frågan om tryckfrihet alltfört är inom vissa kulturer visar reaktionen på Salman Rusdies bok inom vissa delar av den muslimska världen. Ett viktigt element i de nu så skakande konflikterna på olika håll i världen är motsättningen mellan dem

som står för en sluten, rigid och totalitär samhälls- och människosyn och dem som förespråkar ett öppet, tolerant och olikheter respekterande samhälle. Skiljelinjen går tvärs igenom kulturer, språk och religioner – inte mellan dem. I ett historiskt perspektiv är steget inte alls så långt som vi kanske föreställer oss mellan Chydenius kamp för yttrande- och tryckfrihet mot bakgrunden av enväldet och den spänning som finns i dag mellan förespråkare för dessa båda grundhållningar. Utvecklingen i våra länder har bara blivit en annan, en inriktning som Chydenius starkt var med om att staka ut.

Den fråga jag själv har sysslat mest med gäller Cydenius insats för åstadkommande av religionsfrihet. Jag skall därför dröja något utförligare vid den, i synnerhet som jag har gjort en del nya iakttagelser i det sammanhanget. När Anders Chydenius inledde sin riksdagsmannabana blev som bekant den ekonomiska liberalismen hans viktigaste ledstjärna. Han kunde inte undgå att notera hur hela regionen led av att man inte fick bedriva handel på det sätt som bäst kunde betjäna inte bara kusttrakten utan hela landet. Steget från en ekonomisk liberalism till religiös liberalism var inte långt. På detta område fick han möjlighet att agera vid 1778-79 års riksdag. Det var allmänt bekant att Gustav III var för införande av religionsfrihet. Problemet bestod bara i att motståndet var så kompakt. Ett initiativ från kungens sida skulle omedelbart ha torpederats - en risk som kungen inte vågade ta med tanke på sin egen prestige och ställning.

Det var här Chydenius kom in i bilden. Han sökte i december 1778 upp kungen och förklarade att han var beredd att komma med förslaget på villkor att kungen lovade honom skydd mot de förföljelser han otvivelaktigt skulle råka ut för, inte minst från sina ämbetsbröders sida. Den garantin gav kungen och Chydenius lämnade in sitt religionsfrihets-memorial till prästeståndet i januari 1779.

Hur argumenterade Chydenius nu för religionsfrihet? I det ursprungliga förslaget - det finns flera varianter - är de religiösa skälen de viktigaste. De fördomar var, "Gudi lof", redan för länge sedan skingrade, att man genom förföljelser kunde utrota villomeningar. Erfarenheten och "alla tiders Historier ådagalägga ovedersägligen, att under Guds välsignelse äro mildhet, tålsamhet, uplysning och sagtmodig undervisning de enda medel som rätteligen kunna omvända villfarande människor". Chydenius hänvisade till Frälsarens "höga och heliga Föredöme". Vidare talade enligt Chydenius humana skäl för religionsfrihet. Man skulle av "christelig kärlek" och "allmän vård emot människosläktet" ge alla landsflyktiga och förföljda en fristad i Sverige. Argumenteringen känns inte främmande i dag – även om det nu gäller flyktingar i allmänhet.

Slutligen betonade Chydenius, speciellt i det tryckta Memorialet, vilka fördelar religionsfriheten kunde medföra för land och folk. Det är en intressant argumentering han har mot bakgrunden av samtidens uppfattning om religionsfrihetens fördärliga inflytande på landets fred och trygghet. Religionsfriheten skulle enligt Chydenius häva folkbristen, jordbruk, fabriker och "Slögde-tilverkningen kunde updrivas till större högd" och skatte- och andra bördor fördelas på flera skuldror.

Vid sidan av Chydenius förslag kom liknande förslag upp också i andra stånd, antagligen på initiativ av kungen själv, och resultatet blev att tre stånd, adel, borgare och bönder, tillstyrkte förslaget, medan prästerskapet skarpt avvisade det. Kungen

kunde nu stolt proklamera den nya förordningen om religionsfrihet. Han lät samtidigt meddela till alla länder i Europa att Sverige som det första landet hade gett ut en förordning om religionsfrihet. Det är tydligt hur stolt kungen var över att denna reform kunde förverkligas. På två områden kom Sverige genom Chydenius verksamhet att bli ett föregångsland i Europa, dvs. när det gällde tryckfriheten och religionsfriheten.

Hur argumenterade då prästerskapet emot reformen? Man tillbakavisade bestämt tanken att Skriften och Frälsaren skulle vara för religionsfrihet. Man bestred också att reformen kunde häva folkbristen i Sverige och påverka näringslivet positivt. Snarare skulle religionsfrihet leda till ständiga strider och debatter. Kloka lagstiftare inte bara i Sverige hade funnit det angeläget att förbjuda all tvekan och tveetalighet när det gällde sådana grundlagar på vilka "Regementet hwilar". Enhet i religionen var alltfört den "tryggaste grund för ett lycksaligt Regemente". I alla regeringsformer, regentförsäkringar och religionsstadgor från Uppsala möte 1593 fastslog man att religionen var "then kraftigaste grundwal til et lofligt, samdrächtigt och waraktigt regemente" och att den som avföll från den rätta evangeliska tron skulle landsförvisas och aldrig njuta arv, rätt eller rättighet inom Sveriges gränser?" Bakgrunden står givetvis att söka i de erfarenheter man hade fått från religionskrigen i Europa, inte minst det trettioåriga kriget. De visade att ett land kunde förödas fullständigt om krig utbröt på grund av att man hade olika religioner inom samma rike.

Mot denna bakgrund är det naturligt att toleransediktet medger en rätt begränsad religionsfrihet. Man påbjuder visserligen att en "fullkomlig Samwetsfrihet" eftersom man funnit att en fri religionsutövning är den säkraste vägen att befrämja undersåtarnas "timeliga wälfärd". Men sedan innehåller beslutet en rad inskränkningar. Friheten gällde bara andra länders medborgare. De fick hålla gudstjänster i sina egna lokaler, men inte bygga skolor, sända ut missionärer, ha processioner och andra religiösa ceremonier. De fick inte heller tillträde till rikets högre och lägre ämbeten eller till riksdagen.

En del forskare har mot denna bakgrund förringat betydelsen av införandet av religionsfrihet. Den uppfattningen delar jag inte. Beslutet innebar en klar brytning med den övertygelse som styrte lagstiftningen i Sverige och i många andra statskyrkliga länder i två sekler. Nu kunde man till och med hävda att företrädare för andra religioner inte blev landet till skada utan till gagn. Andra har förringat betydelsen av Chydenius insats. Man har hävdade att det egentligen var Gustav III som stod bakom förslaget och att det var han som valde ut Chydenius att föra fram det på samma sätt som han också lyckades få personer inom andra stånd att senare framföra liknande förslag. Genom att gå kungen till mötes kunde Chydenius stärka sin egen position i riksdagen och vinna större gehör för reformer som var viktiga för den region han representerade och som han tillmätte större betydelse. Vidare tilltalade det hans fåfänga att han visste att han skulle bli belönad av kungen om han vågade göra honom denna tjänst. Den doktorstitel kungen beviljade honom rätt snart efter reformen har setts som det konkreta belägget för detta.

Jag kan inte förena mig om dessa forskares resonemang. Att göra Chydenius till en politisk opportunist som inte hade någon egen övertygelse utan var beredd att sälja den för egen personlig vinning är att göra honom stor orätt. Chydenius visste att han skulle bli förföljd om han tog detta initiativ. Det syntes också i följande riksdagsval,

där han inte blev vald som prästerskapets företrädare. Han gav vidare prov på självständigt, klart och banbrytande tänkande när det gällde införandet av ekonomisk liberalism. Varför skulle han inte ha kunnat tänka lika klart och framsynt på det område som trots allt låg honom närmare, nämligen det religiösa? Och slutligen - han hade från sin egen hemtrakt ett konkret belägg på hur svårt det var att få människor att frångå sin religiösa övertygelse även om man använde sig av alla de maktmedel som samtidigt kunde göra bruk av. Det har forskarna hittills har förbisett, antagligen på grund av att de inte har haft tillräcklig lokalkännedom,

Vad jag avser är naturligtvis bröderna Erikssons och deras anhängares öde några decennier tidigare. Jakob och Erik Eriksson från Kälviå – en grannsocken till Gamlakarleby, tog starka intryck av den kontinentala mystiken och lyckades samla omkring sig ett 60-tal anhängare från hela regionen. Nä prästsönerna vägrade böja sig för prästerskapets förmaningar och man inte ens via rättegångar i staden kunde förmå dem att avstå från sin övertygelse, återstod ingenting annat än att i överensstämmelse med landets lagar döma dem och deras anhängare, som på samma sätt vägrade att svika sin tro, till landsförvisning. Så irrade skaran omkring i Europa i elva långa år. De blev förföljda och skuddade bokstavligen talat stoftet av sina skor innan de drog vidare från ort till ort och från land till land. Slutligen förbarmade sig fosterlandet över dem och de fick möjlighet att slå sig ner i Stockholms skärgård på Värmdö mot löftet att inte mer propagera för sin sak.

Vad var det då för förfärliga villfarelser bröderna Eriksson hyste. Jo, de ansåg bland annat att det inte var nödvändigt att låta döpa barnen - viktigare var att andens ljus tändes i människans innersta. Man underkastade sig inte kravet på obligatorisk kyrko- och nattvardsgång eftersom prästerna inte hade andens ljus och man införde ceremonier som fanns beskrivna i bibeln, men som inte praktiserades av statskyrkan, t.ex. seden att två anhängarnas fötter.

Att ett 60-tal personer tvingades lämna Gamlakarlebytrakten på 1730-talet måste ju ha skakat om det trots allt rätt lilla samhället i sina grundvalar. Man fick givetvis fortgående upplysningar om deras öde genom de handelsförbindelser som upprätthålls från trakten till kontinenten. Anders Chydenius, som började sin prästgöring i Nedervetil 1753 och som blev kyrkoherde i Gamlakarleby landsförsamling 1770 kan inte ha undgått att höra om deras sorgliga öde.

Chydenius kamp för religionsfrihet måste, menar jag, ses mot denna konkreta bakgrund. Han var personligen övertygad om det som erfarenheten och alla tiders historier ovedersägligen ådagalägger, nämligen att man inte kan tvinga någon att överge sin innersta övertygelse, utan att ”under Guds välsignelse äro mildhet, tålsamhet, upplysning och sagtomlig undervisning de enda medel som rätteligen kunna omvända villfarande människor.”

Det finns från Chydenius verksamhet i Gamlakarleby konkreta belägg för att han i sin egen prästgöring tillämpade just de grundsatser som han gjorde sig till tolk för i sitt religionsfrihetsmemorial. Det gäller hans behandling av Silakka-Mor, dvs. Anna-Stina Silakka från Rödsö by, därifrån jag för övrigt själv är hemma. Silakka var påverkad av mystiken och herrnhutismen och kom därigenom i konflikt med vissa strikt lutherska uppfattningar. Chydenius använde sig inte av de maktmedel han hade i egenskap av

kyrkoherde. I stället visar han på ett övertygande sätt prov på den kristna fördragsamhet och kärleksfulla själsörjarvishet som hans memorial ger uttryck för.

En annan av Karlebynejdens söner, vår första ärkebiskop Jacob Tengström som levde sina första år intill Gamlakarleby kyrka, hade tagit starka intryck av Chydenius då han tillbringade en stor del av sin barndom på prästgården på Kyrkbacken. Tengström argumenterade med nästan exakt samma ord för en utvidgad religionsfrihet i den kyrkolagskommitté han satt som ordförande för när på 1820-talet man försökte skapa en ny kyrkolag för Finland efter skilsmässan från Sverige. Tyvärr fick han inte igenom sina krav på grund av prästerskapets hårda motstånd - men han åstadkom ändå vissa förbättringar. En av förklaringarna till att Finland fick sin religionsfrihetslag år 1922 - trettio år före Sverige - står utan tvekan att finna i det fördomsfria och övertygande arbete som de båda Karlebysönerna och inte minst Anders Chydenius gjorde till förmån för saken. Problemet var bara att de var närmare 200 år före sin tid.

Vad skulle då Anders Chydenius ha att säga när det gäller de aktuella frågorna i vår egen tid? Antagligen skulle ha också nu tala för tryckfrihet, näringsfrihet och religionsfrihet, eftersom de alltfört inte är uppnådda rättigheter för alla i globalt perspektiv. Han skulle understryka vikten av att gå fram med mildhet när det gäller religiös övertygelse. Tvång och våld leder inte till önskat resultat. Problematiken mellan centrum och periferi inom ett utvidgat EU skulle säkert tilldra sig hans uppmärksamhet. Också för dagens politiker och beslutsfattare skulle han understryka vikten av öppenhet och frihet i allt handlande. I det politiska arbetet gäller det att skaffa sig en gedigen sakkunskap, ofta genom att gå tillbaka i historien och skaffa sig all tillgänglig information om sakens tidigare behandling. Det är vidare fråga om att med öppen och kritisk blick granska förhållandena i samtiden för att kunna överblicka sammanhangen och se var problemen och deras lösning ligger. Och det gäller att arbeta flitigt – att argumentera för sin sak gediget och utförligt i skriftlig form även om solen går upp innan arbetet är avslutat och dess eldfärgade härliga strålar sticker i ögonen och fåglarna sedan länge stämt upp sin arla morgonsång. Och framför allt skulle han tala för det lilla, välsignade ordet frihet, inte minst med tanke på de fattiga, förtryckta och underkuvade i vår allt mer integrerade värld.

Låt mig avsluta med ett citat av Anders Chydenius: ”Ett sält Rijkets frihet består ingalunda deruti at en eller annan af Medborgarena äger några särskilda förmåner, då andra arbeta under någon slags trældom; men när det ringaste undersåte i et samhälle får under en säll regering med lika fria händer som den yppersta jemte det Allmännas söka sit egit väl, då bör det heta frihet.” (Om lottning av tjänstehjon, Schauman 1908, s. 502).